

Олександр Андрушко,

Кандидат юридичних наук, доцент,
докторант докторантури Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький
<https://orcid.org/0000-0003-2345-3427>
Ovandr74@i.ua

ПРИНЦИПИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті розглянуто поняття, призначення, юридичний зміст принципів юридичної відповідальності за правопорушення у кримінальному процесі у їх системній єдності. Аналіз цих принципів здійснено на основі аналізу загальнотеоретичних підходів до виявлення юридичного змісту принципів права та принципів юридичної відповідальності.

Автором наведено власну систему принципів юридичної відповідальності за правопорушення у кримінальному процесі. Її складають основні та інституційні (похідні) принципи, що розкривають зміст основних.

Система принципів:

1. Законність: 1. Принцип відповідальності тільки за правопорушення, або принцип законності підстави. 2. Принцип застосування тільки визначених законом заходів юридичної відповідальності. 3. Принцип дотримання процедури притягнення до юридичної відповідальності. 4. Принцип невідворотності юридичної відповідальності.

2. Справедливість: 1. Принцип рівності перед законом (юридичної рівності). 2. Принцип індивідуалізації юридичної відповідальності. 3. Принцип презумпції невинуватості. 4. Принцип винуватості. 5. Заборона подвоєння.

3. Гуманізм: 1. Принцип поваги до людської гідності. 2. Принцип права на захист. 3. Принцип свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї. 4. Принцип доцільності. 5. Принцип обмеження заходів юридичної відповідальності та можливості звільнення від юридичної відповідальності.

4. Відповідальності держави перед людиною за свою діяльність: 1. Принцип права на реабілітацію. 2. Принцип безвинуватої відповідальності держави, її органів та посадових осіб, перед людиною. 3. Принцип забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності. 4. Принцип забезпечення доведеності вини. 5. Принцип права на відшкодування (компенсації) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення.

Зроблено висновок про те, що перелік принципів може бути розширений за рахунок інших принципів конституційного, кримінального, цивільного, адміністративного права та кримінального процесу, оскільки в силу синергетичного ефекту ця система є відкритою, бо тісно взаємодіє з іншими правовими інститутами і для посилення її функціонування вона може бути підсилена іншими елементами (принципами).

Ключові слова: принципи права; принципи кримінального процесу; принципи юридичної відповідальності; принципи юридичної відповідальності за правопорушення у кримінальному процесі; система та зміст принципів юридичної відповідальності за правопорушення у кримінальному процесі.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Ефективній реалізації юридичної відповідальності

сприяють умови, при яких дотримуються принципи права та юридичної відповідальності, насамперед з боку держави, її органів та посадових осіб при здійсненні правосуддя та іншої правозастосовної діяльності. Теоретичні, законодавчі та практичні проблеми принципів широко досліджуються в теорії права та галузевих юридичних науках. Значно рідше досліджуються принципи самої юридичної відповідальності. Взагалі відсутні наукові праці з проблем юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі, як окремого правового інституту, що не може негативно не впливати на практику застосування законодавства у сфері кримінального судочинства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Принципи права – одна з найактуальніших тем наукових досліджень. Ця проблема достатньо ґрунтовно досліджена в наукових працях Б. Т. Базилєва, М. Й. Байтіна, Н. В. Вітрука, З. Ф. Скакун, С. П. Погребняка, О. М. Чуракова та ін. Принципи ж кримінального процесу досліджувалися у працях Л. М. Лобойка, М. М. Михенка, В. Т. Нора, В. М. Тертишніка, В. Я. Тація, В. П. Шибіко, Г. Ю. Юдківської та ін. Окремо проблемам принципів юридичної відповідальності як комплексного інституту присвятили свої праці А. У. Алієв, О. М. Болсунова, В. К. Грищук, О. В. Зайчук, О. Е. Лейст, М. Б. Мироненко, О. П. Мітічев, Н. М. Онищенко, Р. Л. Хачатуров та ін. Окремо наукових розвідок з проблем принципів юридичної відповідальності за правопорушення у кримінальному процесі нами не виявлено.

Метою статті є виявлення системи та юридичного змісту принципів юридичної відповідальності за правопорушення у кримінальному процесі.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

За обмеженим обсягом цієї публікації неможливо повністю розкрити проблеми принципів юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі, як в цілому досягнути абсолютного знання з цієї проблематики, що обмежено природою людського пізнання та динамічністю законодавства й практики, складною й спірною загальнотеоретичною та

галузевою базою знань про правові принципи в цілому. При достатньо широкому розробленні вчення про принципи права, як важливого правового інституту, все ж таки спірними зостаються питання щодо поняття принципів, їх юридичних властивостей та призначення, форм вираження та класифікації, юридичного змісту кожного з принципів, співвідношення принципів у різних сферах правозастосування з принципами загальної теорії права.

Важливо зазначити, що у цій статті ми здебільшого оперуємо терміном «принципи», а не терміном «засади», і вважаємо, що суттєвої відмінності між ними немає, оскільки й більшість правників вживають ці терміни як синоніми. У ч. 3 ст. 2 КАС України та у ч. 3 ст. 2 ЦПК України також ці терміни вжиті як синоніми: «Основними засадами (принципами)...». Слід зазначити, що й лексичний зміст цих слів тлумачиться одне через одне.

Гене́за терміну «принципи» свідчить про його законодавче вираження в терміні «засади», що сприяє її ціннісній акцентуації (ст. 3 ЦК України, й окрема глава в КПК України: гл. 2). У Конституції України ці терміни в різних статтях вживаються самостійно: наприклад: «принцип верховенства права» (ст. 8) і «засади судочинства» (ст. 129).

Юридична відповідальність за правопорушення в кримінальному процесі – комплексний правовий інститут, тому що за правопорушення у кримінальному процесі, в залежності від його виду, може наставати та чи інші юридична відповідальність: кримінальна, кримінальна процесуальна, адміністративна, дисциплінарна та цивільно-правова відповідальність. Тому допускаємо, що проблеми принципів юридичної відповідальності за правопорушення у кримінальному процесі, перш за все, ґрунтуються на проблемах принципів юридичної відповідальності та проблемах принципів кожного галузевого виду юридичної відповідальності, в основі яких лежать загальнотеоретичні проблеми принципів.

При спробі наведення авторами визначень поняття принципів права здебільшого спостерігається взаємопроникність основних постулатів природного (ідея, правова свідомість) та позитивного права (нормативна

визначеність). Наведемо одне з найбільш вдалих, розроблене С. П. Погребняком, під якими він пропонує розуміти «Систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис і цінностей, що притаманні цій системі права і визначають її характер та напрямки подальшого розвитку» [17, с. 22–23].

В основі принципів права лежать багатовікові ідеї про справедливе судочинство та права людини, вони мають не природне походження, а є результатом суспільної діяльності людини, віддзеркалюють світоглядні та наукові уявлення в суспільстві, є індикаторами рівня його розвитку, та визначають цінність права в суспільстві. При наявності волі законодавця принципи віднаходять своє законодавче закріплення, але в тій чи іншій мірі, оскільки зміст одного й того ж принципу в різні історичні епохи неоднорідний, і в межах навіть короткого історичного проміжку часу зміст принципу може змінюватися. Зокрема, принцип недоторканості особи у ст. 12 КПК України 2012 року набув ширшого змісту у порівнянні зі змістом ст. 14 КПК України 1960 року. У цьому разі, вплив на зміст цього ж принципу чинять й рішення Конституційного Суду України. Приклад: рішення у справі про строки адміністративного затримання [18], в якому висловлені цінні для практики й законодавства положення щодо адміністративного та кримінального процесуального затримання. Важливим джерелом принципів права, їх змісту є міжнародно-правові документи про права людини, судочинство та з інших питань, а також рішення Європейського Суду з прав людини, які є джерелом нашого права (ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року»).

У зв'язку з цим, постає важливе теоретичне та практичне питання про форми вираження принципів права. Оскільки, «згідно з традиційним підходом принципи розглядаються лише як зміст права (норми-принципи)» [17, с. 30], закріплених у законодавстві прямо або опосередковано, а з позиції дуалістичної концепції, «як зміст права, і як його форма (джерело)» [17, с. 30]. Якщо

нормативність принципу обов'язкова (текстуальне вираження в законі, хоча б на рівні загального нормативного закріплення), то нормативність його змісту не є абсолютною, як часто приписується. Оскільки правова система, перш за все, судова, йде шляхом широкого тлумачення в судових рішеннях принципів права на користь людини, що пов'язано з утвердженням та розвитком насамперед принципу верховенства права. Суд не творить принципи, а отримує їх для застосування зі спеціальної норми права чи виявляє їх зміст із сукупності норм права, а також, як зазначає М. Й. Байтін, «принципи права можуть так само виводитися із загального змісту й духу права тої чи іншої країни» [3, с. 5].

В юридичній літературі наводяться визначення принципів юридичної відповідальності, виходячи із загальнотеоретичних дескрипцій поняття принципів права. Принаймні, О. М. Чураков, логічно прямуючи від загального до конкретного, від поняття принципів права виводить поняття принципів юридичної відповідальності: «правові принципи – необхідний елемент системи права і системи законодавства, що визначає її зміст. При цьому правовими принципами є лише такі ідеї, що мають законодавче закріплення і нормативність, зображають юридичні закономірності і зв'язки, а не яку-небудь властивість, ознаку, компоненту правових явищ. Принципи юридичної відповідальності – це такі правові принципи, що проявляються у всіх субінститутах юридичної відповідальності» [28, с. 6]. Окремо слід наголосити на специфічності прояву загальноправових принципів в інституті юридичної відповідальності [27, с. 355].

Ученими акцентується увага й на тому, що принципи юридичної відповідальності визначають суть самої юридичної відповідальності та їх нормативний і законодавчо визначений характер. Так, Б. Т. Базилев визначає принципи юридичної відповідальності як «основоположні ідеї, що виражають сутність, природу та призначення інституту юридичної відповідальності, що містяться у законодавстві у вигляді норм, що визначають характер правового регулювання деліктних відносин» [2, с. 56]. Або: «принципи юридичної відповідальності – це відправні ідеї, закріплені в чинному законодавстві, що

характеризують сутність та зміст юридичної відповідальності та визначають її законодавчий розвиток та практику застосування» [27, с. 299]. О. В. Зайчук та Н. М. Онищенко у визначенні поняття принципів юридичної відповідальності зосереджують увагу на тому, що «це положення та ідеї, що мають законодавче закріплення та визначають самостійний і реальний характер відповідальності, як засобу гарантування й охорони об'єктивного і суб'єктивного права та суспільного порядку» [22, с. 89].

На думку О. Ф. Скакун, принципи юридичної відповідальності: «Незаперечні вихідні вимоги, що ставляться до правопорушників і дозволяють забезпечувати правопорядок в суспільстві. Вони є різновидом міжгалузевих принципів права, відображають його глибинні стійкі закономірні зв'язки» [19, с. 468]. Доречно підкреслити, що такі вимоги ставляться не тільки до правопорушників, як на наше переконання, передусім вони ставляться до правозастосовників, які реалізують на практиці правові норми юридичної відповідальності.

Поряд з означеним, слід виділити згадані вище ознаки субінституціональності, комплексності, міжгалузевості принципів юридичної відповідальності. Також, важливою ознакою принципів юридичної відповідальності є діяльнісний аспект, що пояснюється формулюваннями: «забезпечувати правопорядок» (О. Ф. Скакун) [19, с. 468], «діяльності щодо застосування заходів (мір) юридичної відповідальності» (Н. В. Вітрук) [5, с. 185].

Разом з цим, М. Б. Мироненко визначає поняття принципів юридичної відповідальності, виходячи лише з позицій природного права, що не зовсім демонструє їх власну юридичну природу: «принципи юридичної відповідальності – це відправні ідеї, що являють собою інтелектуальні духовні ідеї, що характеризують зміст, соціальне призначення, функціонування та розвиток юридичної відповідальності» [13, с. 6].

Характерно, що усі принципи юридичної відповідальності є незвичайною сукупністю принципів, а складною взаємозалежною системою принципів,

елементи якої перебувають у постійній взаємодії між собою і мають безліч точок дотику з принципами права [1, с. 19]. Але тут виникає проблема не тільки системності, але й чисельності самих принципів в тій чи іншій галузі права. Для прикладу, щодо їх кількості немає єдностей думок й в науці кримінального процесу. Так, автори підручника «Кримінальний процес» (1999 року) в системі принципів кримінального процесу за КПК України 1960 року називають 23 принципи, поділяючи їх на конституційні та інші [15, с. 37–38]. В. М. Тертишник же називає 39 принципів, класифікуючи їх на загальноправові, міжгалузеві та галузеві [24, с. 89]. За такою ж класифікаційною моделлю системи принципів, слід зазначити, що є найбільш визнаною в науці, Л. М. Лобойко визначає лише 12 принципів [11, с. 39–57]. За КПК України 2012 року, підходи до визначення системи принципів (засад) кримінального процесу також zostалися різноманітними. Так, В. Я. Тацій у підручнику «Кримінальний процес» (2014 рік) наводить систему засад кримінального провадження з 22 принципів (засад), диференціюючи їх на загальноправові, загальнопроцесуальні та кримінальні процесуальні [8, с. 63]. За нормативне підґрунтя такої чисельності принципів кримінального провадження безсумнівно прийнято положення ст. 7 чинного КПК України, що підтримано багатьма ученими, зокрема й В. М. Тертишником, але ним же пропонується розширити цей перелік, оскільки не всі із раніше запропонованих ним ураховані в КПК України 2012 року [23, с. 105,107–108].

Л. М. Лобойко та О. А. Банчук до принципів кримінального процесу, що визначають його суть і будову, відносять лише три принципи (засади): змагальність, публічність та диспозитивність, які за наведеним змістом поглинають інші, хоча автори про це нічого не говорять [10, с. 15–18]. Про інституційну підпорядкованість принципів веде мову О. П. Мітічев, який вважає, що принцип справедливості застосовуваної відповідальності втілюється через кілька спеціальних (похідних) принципів: 1) принцип рівності перед законом; принцип індивідуалізації покарання; 3) принцип презумпції невинуватості; 4) принцип позбавлення закону зворотної сили [14, с. 26–27].

Причинами такого розмаїття наукових положень лише про кількість принципів є положення законодавства, його динаміка та оцінка його положень ученими й практиками, що часто залежна й від суспільно-політичної обстановки в державі, а також філософські та правові ідеї про справедливе судочинство. Пояснимо, на прикладі принципу презумпції невинуватості, який до прийняття у 1958 році «Основ карного судочинства Союзу РСР і союзних республік» [16] (далі – Основи) не визнавався таким, більше того він в угоду тодішній панівній ідеї марксизму-ленінізму заперечувався багатьма ученими, зокрема, М. С. Строговичем, С. А. Голунським та іншими. Принаймні, М. С. Строгович у 1934 році підтримував думку про його «буржуазність», «ліберальність» та «абстрактність» [20, с. 30], пізніше, у 1946 році ним визнавалося право обвинуваченого на презумпцію невинуватості, як «важливе процесуальне положення», але поза системою принципів кримінального судочинства [21, с. 159]. Хоча тоді окремі правила цього принципу все ж таки містилися у КПК союзних республік, зокрема у ст. 109 КПК УРСР 1927 року мова йшла про обов'язок слідчого «виявляти та досліджувати обставини, що викривають, так і виправдовують обвинуваченого, а так само всі обставини, що посилюють, так і пом'якшують ступінь та характер його відповідальності» [25].

Досить обережно до цього принципу віднесли й автори Статуту кримінального судочинства 1864 року, в якому ідея цього принципу в повній мірі законодавчо визначена не була, а в тексті цього Статуту були закріплені лише окремі правила оцінки доказів, що дало підстави І. Я. Фойницькому ще наприкінці ХІХ століття з цього приводу стверджувати, що «Сучасний процес виходить з припущення невинуватості (*presumptio boni viri*), в силу якого на обвинуваченні лежить обов'язок доказати усі елементи як об'єктивної, так і суб'єктивної винуватості, розсіявши усілякий розумний сумнів на користь невинуватості» [26, с. 208].

Далі, у ст. ст. 7, 13, 14 та 43 Основи не містили вичерпного законодавчого положення про юридичний зміст цього принципу, які згодом стали доктринальним законодавчим підґрунтям для КПК України 1960 року, в якому

також фрагментарно у ст. ст. 22, 213, 327 та ін. було відзеркалено цей принцип. Більш вираженого законодавчого змісту в Україні цей принцип набув з 1996 року у ст. 62 Конституції України та у ст. 17 КПК України 2012 року. І навіть ці законодавчі положення потребують свого подальшого удосконалення з урахуванням новітніх положень в рішеннях Європейського Суду з прав людини та результатів наукових досліджень [7; 12; 30], хоча б у частині необґрунтованого за часовими параметрами прояву (дії) об'єднання у ст. ст. 7 та 17 КПК України принципу презумпції невинуватості та принципу забезпечення доведеності вини в одній засаді кримінального провадження.

У наукових працях звертається увага на те, що принципи мають суб'єктивні та об'єктивні властивості. Так, об'єктивність принципів виражається через позитивне право, тобто закріпленість їх в нормах права, що неодмінно, сприяє консолідації та стабілізації правової системи, її галузей, інститутів, у тому ж числі, й інституту юридичної відповідальності. На відміну від об'єктивності принципів, суб'єктивність принципів проявляється у сприйнятті суб'єктами права, їх внутрішніх оцінках, почуттях, у різних теоріях, направлених на праворозуміння [3, с. 13]. Суб'єктивізм, поряд з позитивними сторонами, а саме створення передумов для прогресу наукових думок, реалізації судового угляду при вирішенні юридичних справ, може мати й ризики заскурузлості мислення та діяльності, обумовлені феноменом «м'якого права», сила якого, за висловом М. Є. Шумила, полягає «в його традиціях, звичках, інституційних зв'язках з іншими структурними елементами кримінального процесу та органічній єдності із середовищем його функціонування. Тому закони легко змінюються за велінням законодавця, проте традиції, стереотипи старого юридичного мислення, правову свідомість сучасних юристів переформатувати куди важче, оскільки вони піддаються лише повільній корекції під тиском новітніх положень правової системи певної країни» [29, с. 6].

Наукові підходи до класифікації принципів юридичної відповідальності багатоманітні, що обумовлено, як на нашу думку, кількома причинами.

Насамперед, це відсутність законодавчої конструкції системи принципів як юридичної відповідальності, так і принципів права узагалі. Іншою причиною є неоднакове розуміння самої юридичної відповідальності. Так, В. К. Грищук, підтримуючи концепцію двохаспектної юридичної відповідальності, окремо виділяє принципи соціальної відповідальності людини, принципи позитивної (перспективної) юридичної відповідальності людини та принципи негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності [6, с. 131–140, 201–204, 281–298]. При чому, Р. Л. Хачатуров та Д. А. Ліпінський вважають, що принципи позитивної та негативної відповідальності єдині, тому їх окремо не виділяють [27, с. 302]. Це й причини, пов'язані з різним розумінням чисельності принципів (про що зазначали вище), їх співвідношення між собою, об'єднання їх різні групи, виділення серед них «основних», «головних», «основоположних» з одного боку та інших «похідних» принципів з другого. Виділення ж групи конституційних принципів за джерелом походження актуальне, але небезспірне, оскільки у ст. 129 Конституції України, в якій визначено засади (принципи) судочинства, говориться, що «Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства». Виникає питання чи будуть такі принципи менш вагомими, якщо окремо будуть визначені в Законі, а не в Конституції. Видається, що ні, і про це свідчать положення гл. 2 КПК України, в якій дається ширший перелік принципів, що мають не тільки функціональне, а й організаційне значення для відправлення судочинства. Засади судочинства віднайшли також більш детальної законодавчої регламентації й у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року. Проблеми класифікацій принципів пояснюється й різними методологічними підходами.

Виходячи з предмета цього дослідження, вважаємо, що юридична відповідальність реально існує тільки за правопорушення. А тому актуально розглядати принципи тільки негативної юридичної відповідальності, до системи яких В. К. Грищук відносить: принцип демократичності відповідальності; принцип гуманності відповідальності; принцип

нормативності відповідальності; принцип справедливості відповідальності; принцип рівності відповідальності [6, с. 289]. О. Е. Лейст називає наступні принципи юридичної відповідальності: законність, обґрунтованість, заборона подвоєння відповідальності за одне й те ж правопорушення, невідворотність, змагальність процесу та право на захист особи, притягнутої до відповідальності, своєчасність, доцільність та гуманізм [9, с. 322–328]. Б. Т. Базилев до системи принципів юридичної відповідальності відносить: законність підстав: невідворотність настання; недопустимість подвоєння; персоніфікованість накладення; регламентованість здійснення [2, с. 56–57]. Р. Л. Хачатуров та Д. А. Ліпінський впевнені, що систему принципів юридичної відповідальності складають принципи справедливості, гуманізму, законності, невідворотності, індивідуалізації, винуватості особи [27, с. 308]. О. П. Мітічев називає три принципи: законності, справедливості та гуманізму, які є базовими ідеями для юридичної відповідальності, мають конституційне походження, а всі інші інституціональні [14, с. 26].

Заслуговує на увагу й думка О. М. Болсунової про удосконалення класифікації принципів юридичної відповідальності «завдяки використанню таких критеріїв як функціональне призначення юридичної відповідальності (принцип регулювання та охорони прав і законних інтересів суб'єктів права; принцип стабілізації суспільного розвитку; принцип формування та розвитку правової свідомості та правової культури); сутність юридичної відповідальності (принципи законності, публічності, гуманності, невідворотності, винності, справедливості, індивідуальності, обґрунтованості, змагальності, забезпечення права на захист, своєчасності); рівень значущості або широта впливу (загальні, спеціальні, галузеві); в залежності від порядку формалізації (правові, догматичні (наукові)) [4, с. 5].

Виходячи із наведених класифікацій, на основі абдукції, як пізнавальної процедури, направленої на пошук найбільш правдоподібних пояснювальних гіпотез в процесі мислення, вважаємо, що до системи принципів юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі відносяться

наступні базові принципи: 1. Законності. 2. Справедливості. 3. Гуманізму. 4. Відповідальності держави перед людиною за свою діяльність. Похідними (інституційними) принципами є наступні: відповідальності тільки за правопорушення, застосування тільки визначених законом заходів юридичної відповідальності, дотримання процедури притягнення до юридичної відповідальності, невідворотності юридичної відповідальності, рівності перед законом, індивідуалізації юридичної відповідальності, винуватості, поваги до людської гідності, права на захист, доцільності, права на реабілітацію, права на відшкодування (компенсації) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення та інші.

Цей перелік – не рандомний набір принципів, а перелік, що складає систему принципів інституту юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі. Система цих принципів проявляється в їх ієрархічності, юридичному змісті та взаємозв'язках. Вона наступна:

I. Законність – загальноправовий фундаментальний принцип, зміст якого проявляється в інституті юридичної відповідальності через реалізацію низки інституціональних принципів:

1. *Принцип відповідальності тільки за правопорушення, або принцип законності підстави.* Цей принцип слідує зі змісту Конституції України, зокрема п. 22 ч. 1 ст. 92 визначає, що виключно законами визначаються «засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них». Однак, склади дисциплінарних правопорушень не визначаються законом на зразок кримінальних чи адміністративних, а виводяться на основі закону шляхом їх конструювання суб'єктом правозастосування.

2. *Принцип застосування тільки визначених законом заходів юридичної відповідальності.* Цей принцип слідує також зі змісту п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, є логічним продовженням попереднього принципу, котрі органічно поєднані і латиною виражалися: «Nullum delictum, nulla poena sine praevia lege poenali».

3. *Принцип дотримання процедури притягнення до юридичної відповідальності.* Процедури притягнення чітко прописані в процесуальному законодавстві (КПК, КУпАП...), в інших законодавчих актах (Закон України «Про судоустрій і статус суддів»...). Порушення процедури передбачає скасування рішення про винуватість та призначення заходу відповідальності, наприклад, незабезпечення повноти судового розгляду.

4. *Принцип невідворотності юридичної відповідальності.* Юридична відповідальність – сфера публічно-правових відносин, у яких обов'язок держави, її органів і посадових осіб – реагувати відповідним чином на усі правопорушення, що проявляється насамперед в реалізації принципу публічності (ст. 25 КПК України). Відсутність реакції на правопорушення чи неналежної реакції (недотримання принципів індивідуалізації, застосування тільки визначених законом заходів юридичної відповідальності) наносить шкоду авторитету держави, її правоохоронних органів й суду, вселяє у свідомість людини переконання в їх неефективність та безвідповідальність.

II. Справедливість, окрім філософського, морального має і юридичний зміст, виражений у наступних інституціональних принципах:

1. *Принцип рівності перед законом (юридичної рівності).* При реалізації юридичної відповідальності усі рівні перед законом, не може бути привілеїв чи обмежень у правах, не можуть застосовуватися дискримінаційні ознаки (статі, походження, освіти, сповідування релігії тощо). Однак поряд існують численні імунітети від притягнення до юридичної відповідальності, більшість яких направлена на забезпечення інших принципів, наприклад незалежності суддів, прокурорів чи адвокатів, для притягнення яких до юридичної відповідальності існують ускладнені процедури. Цей принцип передбачає реалізацію й інших принципів: змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; забезпечення права на свободу та особисту недоторканість тощо.

2. *Принцип індивідуалізації юридичної відповідальності.* Зміст цього принципу полягає в необхідності врахування усіх обставин правопорушення та

особи правопорушника з метою обрання відповідного заходу юридичної відповідальності для досягнення її цілей. Ст. 61 Конституції України визначає, що «Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер». Відповідальність несе особа, яка вчинила правопорушення.

3. *Принцип презумпції невинуватості.* Зміст цього принципу достатньо розкритий в науковій літературі, основною специфікою цього принципу в інституті юридичної відповідальності є право особи вважатися невинуватою у вчиненні правопорушення і не бути підданою заходам юридичної відповідальності, доки її винуватість не буде доведено у порядку, передбаченому законом, і встановлено у відповідному юридичному акті, що набрав законної сили. На жаль, ст. 62 Конституції України та ст. 17 КПК України цей принцип визначає лише для кримінальних правопорушень.

4. *Принцип винуватості.* Цей принцип передбачає, що юридична відповідальність особи, реалізується за умови наявності в її діях вини, як обов'язкової суб'єктивної ознаки правопорушення. Форма та вид вини впливає на кваліфікацію діяння та вид і міру заходів відповідальності.

5. *Заборона подвоєння.* За одне правопорушення особа не може бути притягнута до відповідальності двічі (*non bis in idem*), з іншого боку, цей принцип допускає застосування за одне правопорушення кількох різних видів юридичної відповідальності. Однак висловлювалися думки про неможливість за одне правопорушення застосовувати різні види юридичної відповідальності [2, с. 61].

III. Гуманізм, також категорія філософії, моралі, юридичний зміст якої може бути розкритий в інституті юридичної відповідальності через такі інституціональні принципи:

1. *Принцип поваги до людської гідності.* Конституція України визначає: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ст. 3), «Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність,

поводженню чи покаранню» (ст. 28). У правовідносинах реалізації юридичної відповідальності не можуть застосовуватися заходи, що принижують гідність людини, а також погрози застосування таких заходів. Широке тлумачення та наведення прикладів порушення права на повагу до гідності людини наводяться в рішеннях Європейського суду з прав людини. Система таких порушень є незавершеною, вона відкрита для подальшого офіційного тлумачення.

2. *Принцип права на захист.* Зміст цього принципу достатньо розкритий у законодавстві та літературі, окремо звернемо увагу, що порушення цього права є істотним процесуальним правопорушенням, що є підставою скасування чи зміни судового рішення (ст. 20, п. 4 ч. 2 ст. 412 КПК України).

3. *Принцип свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї.* Завдяки цьому принципу закріплені гуманні основи звільнення людини від обов'язку самовикриття, викриття близьких родичів та членів сім'ї, який насаджувався радянською ідеологією не тільки в праві, а й в літературі, кіно, усіх сферах життя.

4. *Принцип доцільності.* Застосування юридичної відповідальності повинно відповідати її меті, завданням «кари» та в цілому поновлення правопорядку, відновлення порушених прав, запобігання правопорушенням на майбутнє, що досягається реалізацією індивідуалізації відповідальності, її невідворотністю, адекватністю заходів відповідальності обстановці вирішення конкретного юридичного конфлікту.

5. *Принцип обмеження заходів юридичної відповідальності та можливості звільнення від юридичної відповідальності.* Застосування заходів юридичної відповідальності передбачає гуманістичні основи пом'якшення покарання, вихід за його межі в сторону застосування більш м'якого, ніж передбачено законом, а той й звільнення від відповідальності в порядку визначеному законом, з урахуванням доцільності самої відповідальності, з урахуванням особи правопорушника та обставин справи.

IV. Відповідальності держави перед людиною за свою діяльність. Ідея відповідальності держави перед людиною за свою діяльність сформульована у

ст. 3 Конституції України: «Держава відповідає перед людиною за свою діяльність». Проблема юридичної відповідальності держави перед людиною у вітчизняному кримінальному процесі є малодослідженою і складною. Здебільшого держава створює для себе й своїх посадових осіб імунітети від відповідальності, запроваджуючи в законодавство й практику категорії статус недоторканості, судових та слідчих помилок, об'єктивно-протиправних діянь тощо. Цей принцип можна визначити через наступні інституційні принципи:

1. *Принцип права на реабілітацію.* Формою реалізації юридичної відповідальності держави перед людиною у кримінальному процесі є реабілітація, умови та порядок якої слід закріпити в КПК України, оскільки у чинному вітчизняному законодавстві інститут відповідальності держави перед людиною у кримінальному процесі є недопрацьований і «розквартирований» у розрізних законодавчих актах.

2. *Принцип безвинуватої відповідальності держави, її органів та посадових осіб, перед людиною.* Проблема об'єктивного ставлення достатньо досліджена в міжнародному, цивільному, сімейному праві, в інших же галузях права вона обмежена увагою дослідників. Для юридичної відповідальності держави встановлення її винуватості є недоцільним, і фактично неможливим. Держава зобов'язана ужити усіх заходів до забезпечення прав і свобод людини, а факт порушення прав людини з боку державних органів чи посадових осіб свідчить про неналежне виконання своїх обов'язків державою. Також, для суб'єктів кримінального процесу, наділених владними повноваженнями, факти порушення прав людини проявляться в незаконних та обґрунтованих рішеннях, що скасовуються (змінюються) вищими посадовими особами чи судовими інстанціями, шляхом застосування правопоновлюючих заходів кримінальної процесуальної відповідальності, а як свідчить практика такі суб'єкти підлягають ще й дисциплінарній відповідальності, до прикладу, суддів за «неналежне ставлення до службових обов'язків» (ч. 2 ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

3. *Принцип забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій*

чи бездіяльності. Держава забезпечує право кожному на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності владних суб'єктів кримінального процесу, у тому ж числі у правовідносинах юридичної відповідальності.

4. *Принцип забезпечення доведеності вини.* Для особи, яка вчинила правопорушення, у відносинах юридичної відповідальності в силу принципу винуватості юридичної відповідальності обов'язковим є встановлення форми та виду вини. Саме державні органи та посадові особи повинні це здійснити, а забезпечити держава. Особа не зобов'язана доводити свою невинуватість.

5. *Принцип права на відшкодування (компенсації) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення.* Законодавчим підґрунтям легальності цього принципу є положення ст. 1177 ЦК України, але порядок такого відшкодування окремо законом невизначено, що суперечить положенням Європейської конвенції про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів 1983 року, яка після підписання у 2005 році й остаточно не ратифікована Україною. Тому на часі прийняття відповідного закону, яким визначалися б підстави та порядок відшкодування цієї шкоди.

3. ВИСНОВКИ

Наведена система принципів юридичної відповідальності за правопорушення у кримінальному процесі небезспірна. Перелік принципів може бути розширений за рахунок інших принципів конституційного, кримінального, цивільного, адміністративного права та кримінального процесу, оскільки в силу синергетичного ефекту ця система є відкритою, бо тісно взаємодіє з іншими правовими інститутами і для посилення її функціонування вона може бути підсилена іншими елементами (принципами).

Список використаних джерел

1. Алиев А. У. Принципы юридической ответственности и проблемы их реализации: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : 12.00.01. Махачкала, 2005. 25 с.
2. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та; 1985. 120 с.
3. Байтин М.И. О принципах и функциях права: новые моменты. *Правоведение*. 2000.

№ 3. С. 4–16.

4. Болсунова О. М. Принципи та правові процедури юридичної відповідальності : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2012. 20 с.

5. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности : монография. Москва : Изд-во РАП, 2008. 304 с.

6. Гришук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. Хмельницький: ХУУП, 2012. 736 с.

7. Крижанівський В. В. Принцип презумпції невинуватості у кримінальному процесі (порівняльно-правове дослідження): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2007. 20 с.

8. Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Тумаянц та ін. Харків : Право, 2014. 824 с.

9. Лейст О.Э. Принципы юридической ответственности. Общая теория права / под ред. А. С. Пиголкина. Москва, 1996. С. 322–328.

10. Лобойко Л. М., Банчук О. А. Кримінальний процес : навчальний посібник. Київ : Ваіте, 2014. 280 с.

11. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право: курс лекцій. Навчальний посібник. Київ : Істина. 2005. 456 с.

12. Любавіна В. П. Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини як засада кримінального провадження : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь. 2018. 22 с.

13. Мироненко М. Б. Принципы юридической ответственности в системе принципов права : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2001. 26 с.

14. Митичев О. П. К вопросу о понятии и классификации принципов юридической ответственности. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2013. № 17(308). Право. Вып. 37. С. 23–28.

15. Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України : підручник. 2-ге вид, переробл. і доповн. Київ : Либідь, 1999. 536 с.

16. Основы уголовного судопроизводства Союза ССР и Союзных республик: Закон СССР от 25 декабря 1958 года. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1959. № 1. Ст. 15.

17. Погребняк С.П. Втілення принципів права в юридичних актах. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 2(45). С. 22–23.

18. Рішення Конституційного Суду України за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 263 Кодексу України про адміністративні правопорушення та пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» (справа про строки адміністративного затримання): Справа № 1-28/2011 від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-11>

19. Скакун О.Ф. Теория государства и права : учебник. Харьков : Консум ; Ун-т внутр. Дел. 2000. 704 с.

20. Строгович М. С. Обвинение и обвиняемый на предварительном следствии и на суде. Москва : Сов. зак-во, 1934. 48 с.

21. Строгович М. С. Уголовный процесс. Москва : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1946. 511 с.

22. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчук, Н.М.Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

23. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина : підручник. Академічне видання. Київ : Алерта. 2014. 440 с.

24. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України : підручник. 4-те видання. Київ : АСК. 2003. 1120 с.

25. Уголовно-процессуальный кодекс УССР: Постановление ЦИК УССР от 20 июля

1927 года. СУ УССР. 1927. № 36–38. Ст. 167–168. Москва : Госриздат. 1950. 156 с.

26. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. Том II. СПб. : Альфа. 1996. 607 с.

27. Хачатуров Р. Л., Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности : монография. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2007. 950 с.

28. Чураков А. Н. Принципы юридической ответственности : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : 12.00.01. Волгоград, 2000. 20 с.

29. Шумило М. Є. Камо грядеши, український суде?... *Юридичний Вісник України*. № 1–2 (1226–1227), 1–17 січня 2019 року. С. 6–7.

30. Юдківська Г. Ю. Презумпція невинуватості в кримінальному процесі України та практиці Європейського суду з прав людини: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008. 20 с.

References

1. Aliev A. (2005). *Principy juridicheskoy otvetstvennosti i problemy ih realizacii`* [Principles of legal liability and problems of their implementation] : avtoref. dis. kand. jurid. nauk, Mahachkala 2005. [in Russian]

2. Bazylev B. (1985). *Juridicheskaja otvetstvennost' (teoreticheskie voprosy)* [Legal liability (theoretical issues)] Krasnojarsk 1985. [in Russian]

3. Bajtin M. (2000) *O principah i funkcijah prava: novye momenty* [On the principles and functions of law: new moments]. 2000. 3. Pravovedenie 4. [in Russian]

4. Bolsunova O, *Pryntsypy ta pravovi protsedury yurydychnoi vidpovidalnosti* [Principles and legal procedures for legal liability] : avtoref. dis. kand. jurid. nauk, Kyiv 2012. [in Ukrainian]

5. Vitruk N. (2008). *Obshhaja teoriya juridicheskoy otvetstvennosti* [The general theory of legal responsibility]. RAP 2008. [in Russian]

6. Hryshchuk V. (2012). *Filosofsko-pravove rozuminnia vidpovidalnosti liudyny* [Philosophical and legal understanding of human responsibility]. KhUUP 2012. [in Ukrainian]

7. Kryzhanivskiy V. (2007). *Pryntsyp prezumptsii nevinuvatosti u kryminalnomu protsesi (porivnialno-pravove doslidzhennia)* [Principle of the presumption of innocence in the criminal process (comparative law research)] : avtoref. dis. kand. jurid. nauk, Kyiv 2007. [in Ukrainian]

8. Hroshevyi Yu i drugie, *Kryminalnyi protses* [Criminal process]. Pravo 2014. [in Ukrainian]

9. Lejst O. (1996). *Principy juridicheskoy otvetstvennosti. Obshhaja teoriya prava* [Principles of legal liability. General theory of law]. MGTU im. N. J e. Baumana 1996. [in Russian]

10. Loboiko L i Banchuk O. (2014). *Kryminalnyi protses* [Criminal process]. Vaite 2014. [in Ukrainian]

11. Loboiko L. (2005). *Kryminalno-protseualne pravo* [Critical process right]. Istyna 2005. [in Ukrainian]

12. Liubavina V. (2007). *Prezumptsiia nevinuvatosti ta zabezpechennia dovedenosti vyny yak zasada kryminalnoho provadzhennia* [The presumption of the innocence of that crime and the lack of blame] : avtoref. dis. kand. jurid. nauk, Irpin 2007. [in Ukrainian]

13. Mironenko M. (2007). *Principy juridicheskoy otvetstvennosti v sisteme principov prava* [Principles of legal responsibility in the system of principles of law] : avtoref. dis. kand. jurid. nauk, Saratov 2007. [in Russian]

14. Mitichev O. (2013). *K voprosu o ponjatii i klassifikacii principov juridicheskoy otvetstvennosti* [To the question of the concept and classification of the principles of legal responsibility]. 2013. 17(308). Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta Pravo 23. [in Russian]

15. Mykheienko M i drugie. (1999). *Kryminalnyi protses Ukrainy* [Critical process of Ukraine]. Lybid 1999. [in Ukrainian]

16. *Osnovy ugovnogo sudoproizvodstva Sojuza SSR i Sojuznyh respublik* [The Basics of Criminal Justice of the USSR and the Union Republics]. Zakon SSSR [USSR Law] ot 25 dekabrya 1958 goda. Vedomosti Verhovnogo Soveta SSSR 1959 № 1 St. 15. [in Russian]
17. Pohrebniak S. (2006). *Vtillennia pryntsyviv prava v yurydychnykh aktakh* [The Principles of Law in Legal Acts] 2006. 2(45). Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy 22. [in Ukrainian]
18. *Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy za konstytutsiinym podanniam 50 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) okremykh polozhen statti 263 Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia ta punktu 5 chastyny pershoi statti 11 Zakonu Ukrainy «Pro militsiu» (sprava pro stroky administratyvnoho zatrymannia)* [The decision of the Constitutional Court of Ukraine on the constitutional petition of 50 people's deputies of Ukraine regarding the compliance of the Constitution of Ukraine (constitutionality) with certain provisions of Article 263 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses and paragraph 5 of part one of Article 11 of the Law of Ukraine "On the Militia" (case on the terms of administrative detention)] Sprava № 1-28/2011 vid 11 zhovtnia 2011 roku № 10-rp/2011 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-11>> accessed 5 March 2019. [in Ukrainian]
19. Skakun O. (2007). *Teoriya gosudarstva i prava* [The theory of state and law]. (Konsum Un-t vnutr. Del. 2000. [in Russian]
20. Strogovich M. (1934). *Obvinenie i obvinjaemyj na predvaritel'nom sledstvii i na sude* [Prosecution and accused at preliminary investigation and on trial]. Sov. zak-vo 1934. [in Russian]
21. Strogovich M. (1934). *Ugolovnyj process* [Criminal proceedings] Jurid. izd-vo MJu SSSR 1946. [in Russian]
22. Zaichuk O i Onishchenko N (red). (2008). *Teoriia derzhavy i prava. Akademichnyi kurs* [Theory of state and law. Academic course]. Yurinkom Inter 2008. [in Ukrainian]
23. Tertyshnyk V. (2014). *Kryminalnyi protses Ukrainy. Zahalna chastyna* [The criminal process of Ukraine. General part]. Alerta 2014. [in Ukrainian]
24. Tertyshnyk V. (2003). *Kryminalno-protsesualne pravo Ukrainy* [Criminal Procedure Law of Ukraine]. ASK 2003. [in Ukrainian]
25. *Ugolovno-processual'nyj kodeks USSR* [Criminal Procedure Code of the USSR]: Postanovlenie CIK USSR [Resolution of the CEC of the USSR] ot 20 ijulja 1927 goda. SU USSR. 1927. № 36–38. St. 167–168. Gosrizdat 1950. [in Russian]
26. Fojnickij I. (1996). *Kurs ugovnogo sudoproizvodstva. Tom II.* [The course of criminal proceedings. Volume II]. Al'fa 1996. [in Russian]
27. Hachaturov R i Lipinskij D. (2007). *Obshhaja teoriya juridicheskoy otvetstvennosti* [General theory of legal responsibility]. Jurid. centr Press 2007. [in Russian]
28. Churakov A. (2000). *Principy juridicheskoy otvetstvennosti* [Principles of legal liability] (avtoref. dis. kand. jurid. nauk, Volgograd 2000. [in Russian]
29. Shumylo M. (2019). *Kamo hriadeshy, ukrainskyi sude?... Yurydychnyi Visnyk Ukrainy.* (Kyiv, № 1-2 (1226-1227) 1-17 sichnia 2019. P. 6–7. [in Ukrainian]
30. Yudkivska H. (2008). *Prezumptsiia nevinovatosti v kryminalnomu protsesi Ukrainy ta praktytsi Yevropeiskoho sudu z prav liudyny* [The presumption of innocence in the criminal process of Ukraine and the practice of the European Court of Human Rights] : avtoref. dis. kand. jurid. nauk, Kyiv 2008. [in Ukrainian]

Oleksandr Andrushko. Principles of Legal Liability for Offenses in a Criminal Proceeding

The article deals with the concept, purpose, legal content of the principles of legal liability for offenses in the criminal process in their systemic unity. The analysis of these principles was carried out on the basis of an analysis of general theoretical approaches to the identification of the legal content of the principles of law and principles of legal liability. The author presents his own system of principles of legal liability for offenses in the criminal process. It is made up of basic and institutional (derivative) principles that reveal the substance of the basic. System of principles:

1. Lawfulness: 1. The principle of liability only for the offense, or the principle of legality of the

grounds. 2. Principle of application of only legal measures established by law. 3. Principle of compliance with the procedure for bringing legal liability. 4. Principle of inevitability of legal liability.

2. Justice: 1. The principle of equality before the law (legal equality). 2. The principle of individualization of legal liability. 3. Principle of presumption of innocence. 4. Principle of guilt. 5. Prohibition of doubling.

3. Humanism: 1. The principle of respect for human dignity. 2. Principle of the right to protection. 3. Principle of freedom from self-disclosure and the right not to testify against close relatives and family members. 4. Principle of expediency. 5. Principle of limitation of measures of legal liability and possibilities of exemption from legal liability.

4. Responsibility of the state to the person for his activity: 1. The principle of the right to rehabilitation. 2. Principle of innocent responsibility of the state, its bodies and officials, before a person. 3. The principle of ensuring the right to appeal procedural decisions, actions or inactivity. 4. Principle of ensuring proof of guilt. 5. Principle of the right to compensation (compensation) harm to an individual who has suffered from a criminal offense.

It is concluded that the list of principles can be extended due to other principles of constitutional, criminal, civil, administrative law and criminal procedure, because of the synergetic effect, this system is open, because it is closely interacting with other legal institutions and for strengthening its functioning, it can be reinforced by other elements (principles).

Key words: principles of law; the principles of the criminal process; principles of legal liability; principles of legal liability for criminal offenses; the system and content of the principles of legal liability for offenses in the criminal process.